

Як бути християнином під час війни:

Служіння Дітріха Бонгеффера

Анотація. Постать Дітріха Бонгеффера залишається актуальним предметом для аналізу багатьох християн у всьому світі, особливо за часів політичних та військових потрясінь. Його мужній опір нацизму, а також його богословське, філософське та етичне осмислення того, що відбувалося під час нацистського режиму, та ролі християнина в цих процесах можуть послужити вагомою підмогою для українських християн у їхній власній взаємодії з важкими реаліями російсько-української війни. У статті наведено аналіз життя та переконань Дітріха Бонгеффера за часів Другої світової війни, а також надано практичне застосування для сучасного українського контексту.

Ключові слова: Дітріх Бонгеффер, християнський спротив, пацифізм, справедлива війна, християнський реалізм, церковне служіння, російсько-українська війна.

Title: HOW TO BE A CHRISTIAN DURING WAR: THE MINISTRY OF DIETRICH BONHOEFFER

Abstract: The figure of Dietrich Bonhoeffer remains a relevant subject for analysis by many Christians around the world, especially in times of political and military upheaval. His courageous resistance to Nazism, as well as his theological, philosophical and ethical understanding of what happened during the Nazi regime and the role of a Christian in these processes can serve as a valuable aid to Ukrainian Christians in their own interaction with the difficult realities of the Russian-Ukrainian war. The article provides an analysis of the life and beliefs of Dietrich Bonhoeffer during the Second World War, and also provides a practical application for the modern Ukrainian context.

Keywords: Dietrich Bonhoeffer, Christian resistance, pacifism, just war, Christian realism, church ministry, Russian-Ukrainian war.

М. П. Абакумов, керівник міжнародного апологетичного служіння «Розумна Віра» в Україні, бакалавр богослов'я, магістрант Інституту релігійних наук св. Томи Аквінського у Києві (Київ, Україна). Переклала з рос. – Ольга Крикун.



Дітріх Бонгеффер (1906 – 1945)

«Учні Ісуса підтримують мир, радо страждають самі, аби лиш не завдати страждання іншому, зберігаючи спільність тоді, коли інший її руйнує, цураючись самоствердження і упокуючись перед ненавистю й несправедливістю. Так вони перемагають зло добром. Так вони стають творцями божественного миру серед ненависті й війни. Та найвищої міри їхній мир досягає тоді, коли вони миром зустрічають злих і готові зазнати від них страждань. Миротворці понесуть хреста зі своїм Господом, адже мир був укладений на хресті. Вони долучаються до Христового миротворства, Вони покликані до праці Божого Сина, І тому їх називатимуть синами Бога»^[1].

«Церкву створює не релігійна формула, не догма, а практичне виконання заповіданого»^[2].

ВСТУП

♦ *«Надіславши листівку військовою поштою, я отримав у відповідь звістку про те, що наш любий брат Теодор Маас загинув у бою в Польщі з вересня... Він був незлим і тихим братом, вірним пастором Сповідницької церкви... і Бог визнав його гідним відстоювати Євангеліє через його страждання» – писав німецький лютеранський пастор Дітріх Бонгеффер^[3]. Брат Теодор став першою жертвою щойно розпочатої кривавої Другої світової війни. Звістка про це вельми засмутила його колишнього вчителя у Фінкенвальде. Більшості семінаристів судилося згодом померти на полі бою.*

^[1] Бонгеффер Д. Хожение вслед / РГГУ, 2002. – С. 70.

^[2] DBW 14:430. (DBW – Dietrich Bonhoeffer Werke – повне німецьке видання творів Дітріха Бонгеффера).

^[3] DBW 15:267.

Два основних звинувачення, – пацифіст і ворог держави, – висунуті проти нього^[4], виявляють ту напругу, з якою Бонгеффер жив тими днями. З одного боку, він був прихильником ненасильницького опору і прагнув втілювати в життя Нагірну проповідь посеред нацистського режиму. З іншого боку, схоже, що початок Другої світової війни не залишає іншого вибору, аніж стати учасником змови, що мала на меті вживання насильницьких дій, а саме, вбивство Гітлера. Дітріх любив життя. Йому подобалося подорожувати світом, насолоджуватися мистецтвом і архітектурою, пробувати в єднанні з природою. Навіть у в'язниці він буде ставити квіти із саду своїх батьків на залізний стіл, продовжуватиме читати художню літературу й роздумувати про минуле^[5].

Однак тепер жити, як раніше, було вже неможливо. Багатьох людей було прикликано на війну, тисячі були відправлені до концтабору. Кордони були закриті. Він передчував, що має не так вже й багато шансів вижити. Але він хотів зробити все, на що був спроможний, аби надати наступним поколінням можливість теж полюбити життя. В 1940-ві, в розпал війни, Виссер'т Хоофт запитав у Бонгеффера, «про що ж таки ти молишся у теперішній ситуації?». Кажуть, що Бонгеффер відповів такими словами: «Якщо ти хочеш знати, то я молюся про поразку моєї країни, бо я вважаю, що це єдина можливість заплатити за всі страждання, що їх моя країна завдала світу»^[6]. Такі слова були неможливими для пастора тих часів. Але саме це мав би сказати кожен, хто ще керувався здоровим глуздом і совістю. Безумство Гітлера й нацизму створило насправді абсурдну ситуацію – справжній патріот мав говорити непатріотично, щоби виявити свій патріотизм. Як зазначає Бетге, найкращих людей тієї епохи постійно бентежила думка про те, що вони повинні бажати поразки для Німеччини, аби покласти край ненависті й злу^[7].

Відомо, що одна з найвпливовіших постатей Індії, Махатма Ганді, вельми цікавила Бонгеффера, так що він навіть декілька разів намагався побачитися з ним особисто й запозичити його досвід. Здійснити це йому не судилося, проте він продовжував з глибокою пошаною ставитися до відданості Ганді миротворству. Він листувався з Ганді й прочитав

[4] DBW 14:126. (DBW – Dietrich Bonhoeffer Werke – повне німецьке видання творів Дітріха Бонгеффера).

[5] Див., наприклад, його спогади про природу рідного краю в Лист. 33. Карлові та Паулі Бонгефферам, з Бонгеффер Д. Спротив і покора. Листи і нотатки з-за ґрат / Дух і Літера, 2018. – С. 142.

[6] W. A. Visser 't Hooft, *Memoirs*, p. 153. Цит. за Ferdinand Schlingensiepen, *Dietrich Bonhoeffer 1906–1945: Martyr, Thinker, Man of Resistance*, trans. Isabel Best (London; New York: T&T Clark, 2012), 269.

[7] Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*, ed. Victoria J. Barnett, trans. Betty Ross, Frank Clarke, and William Glen-Doepel with Eric Mosbacher, Peter, Revised edition. (Minneapolis, MN: Fortress Press, 2000), 744.

мемуари Махатми, під час свого перебування у Нью-Йорку. Його зокрема цікавив принцип сатьяграхи – ненасильницького опору – як доповнення до Нагірної проповіді^[8]. Ганді, дійшов висновку Бонгеффер, виявляв до Ісусового вчення більшу повагу, ніж більшість християн^[9].

Але водночас, у переконаннях і вчинках Бонгеффера були і значні розбіжності з переконаннями і вчинками Ганді. Незадовго до своєї смерті Ганді назвав Голокост «найбільшим злочином нашого часу», але стверджував, що «...євреї самі мали б лягти під ніж м'ясника, кинутися зі скелі в море... Це розбудило би весь світ і народ Німеччини... Адже мільйони євреїв загинули в будь-якому разі»^[10]. Звісно ж, німецький теолог аж ніяк не зміг би погодитися з таким «вирішенням» ситуації. На противагу такому пацифізму, він закликав до прийняття відповідальності. Невірно було би стверджувати, що Бонгеффер був пацифістом в душі Ганді. Нібур вірно зауважив Дітріху, що ненасильницький метод Ганді був би абсолютно недовірливим проти нацизму в Німеччині, бо нацисти не зазнавали жодних мук сумління від масових вбивств, а отже, все закінчилося б катастрофою^[11]. Цілком ймовірно, що Бонгеффер погодився би в цьому з Нібуrom, хоча й продовжував шанобливо ставитися до індійського лідера.

На нашу думку, питання, що постали перед німецьким теологом, це саме ті питання, що постають перед українськими християнами сьогодні. То яку ж позицію слід зайняти християнину, коли йдеться про війну? Чи може християнин брати до рук зброю і вбивати ворогів? А що ж тоді із любов'ю до них і закликами Христа до миротворства? У чому має виявлятися християнське служіння під час військової агресії? Все це надто неоднозначні питання, з якими Бонгеффер стикався впродовж всього свого життя. Ставши свідками агресивного вторгнення на територію України з боку Росії, насильницької мобілізації та репресій в окупованих частинах країни, ми також не можемо не розмірковувати над цими питаннями.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб за зразком життя й переконань Дітріха Бонгеффера вибудувати аналіз можливих відповідей християнина на ці непрості питання.

Нашу головну тезу можна визначити так: справжнє богослів'я є практичним і має бути публічним. Дітріх Бонгеффер – один з найкращих зразків того, як академічний теолог зумів віднайти практичне втілення

^[8] Див. нещодавно опублікованого листа Бонгеффера до Ганді, Clifford Green, Dietrich Bonhoeffer's Letter to Mahatma Gandhi / Cambridge University Press, 2020.

^[9] Rieger J. Bonhoeffer in England / Lettner-Verlag, 1966. – С. 27.

^[10] Zack Rothbart, «Gandhi's 1939 Rosh Hashanah Greeting to the Jewish People»: <https://blog.nli.org.il/en/gandhi/>

^[11] Rasmussen L. Dietrich Bonhoeffer: Reality and Resistance / Westminster John Knox Press, 2005. – С. 213.

своїх ідей. Він зрозумів, що відсутність церкви у публічній сфері зрештою веде до вигнання Христа з самої церкви.

Ця стаття складається з трьох розділів. В першому розділі буде наведено біографічний опис подій життя німецького пастора, що розгорталися в 1940-1943 роки, коли спалахнула Друга світова війна; у другому розділі буде подано аналіз богословських, філософських та етичних переконань Бонгеффера, що стали основою для його діяльності та участі в Опорі; у третьому розділі буде підбито підсумки й запропоновано коротке практичне застосування всього зазначеного вище, що може стати в пригоді при роздумах про теперішню ситуацію в Україні, а також і про те, як християни можуть виявляти свої переконання сьогодні^[12].

1. ДІЯЛЬНІСТЬ ДІТРИХА БОНГЕФФЕРА ПІД ЧАС ВІЙНИ

◆ 1939 року, коли рух Сповідницької церкви був розшматованим, Бонгеффер здійснив ще один стрибок у нову сферу діяльності й зустрівся із членами берлінського Опору для обговорення їхніх зухвалих планів. Рішення пастора змістити фокус своєї діяльності з церковної опозиції на переважно світський опір було зумовлене великим розчаруванням не лише в його товаришах-дисидентах християнах, але й в екуменічному русі, який суттєво не підтримав опозицію. З іншого боку, він був далекий від прийняття ідеї неминучого фатуму і від простого спостереження за розвитком сумнозвісних подій.

Історія Бонгеффера після його повернення до Німеччини у липні 1939 року і до його арешту 5 квітня 1943 року, безперечно, відзначила новий етап його життя. Він встав на шлях таємного опору, метою якого було вбивство Гітлера. Цей новий шлях ставив перед ним і нові питання: що ж означає говорити правду? Чи може пастор подавати надію змовникам? Та й взагалі, чи може він сам залишатися пастором в такому становищі? Чи правильно було, жертвуючи власним життям, свідомо заперечувати проти військового вторгнення, у той час як ніхто у Сповідницькій церкві не міг навіть зрозуміти цієї жертви, годі вже казати про те, щоби її схвалити? А його участь у змові, – хіба це не така місія, в якій можуть стати в пригоді радше військові, а не богослови?

Від самого початку правління Гітлера вся родина Бонгеффера була проти фюрера. Почасти це було пов'язано із більшою обізнаністю членів сім'ї. Батько був впливовим вченим із широким колом знайомих. До того ж, він міг чітко розпізнавати ознаки психічного нездоров'я в людей.

^[12] Ця стаття є коротким підсумком більш широкого й детального аналізу життя й думки німецького теолога, викладеного у книзі автора цієї статті, що зараз готується до видання, див. Абакумов М. Война и вера. Жизнь и убеждения Дитриха Бонгеффера / ХНАЦ, Книгоноша 2024.

Чоловік сестри Ганс фон Донаньї був співробітником Міністерства юстиції (а потім, після усунення з посади, суддею верховного суду), талановитим юристом, якому була притаманна надзвичайна проникливість в осмисленні суті того, що відбувалося. Його посада дозволяла йому заглиблюватися в такі плани уряду й СС, про які не могла знати більшість людей.



Дітріх Бонгеффер у Лондоні, 1939 рік
(Меморіальний центр німецького
опору, Берлін).

на посаду капелана була відхилена^[15], він вирішив стати членом Абверу – німецької військової розвідки. Донаньї працював у політичному відділі військової розвідки з 25 серпня 1939 року, і саме він допоміг Дітріху уникнути військової служби, призначивши його до закордонного відділу військової розвідки в Мюнхені. У такий спосіб він став незамінною цивільною особою, яка була потрібна військовій розвідці. Офіційна причина полягала в тому, що екуменічні контакти Бонгеффера могли бути корисними для військової розвідки, бо дозволяли отримувати необхідну інформацію із-за кордону. Реальність же була протилежною – пастор став подвійним агентом. Він передавав інформацію своїм довіреним особам за кордоном, зокрема, колегам з екуменічних справ. Особливо це стосувалося планованого державного перевороту.

Вже 1933-го року він почав записувати й документувати всі правопорушення нацистів, створюючи такий собі «список злочинних справ» Гітлера, постійно заносючи туди нові дані^[13]. Скоро Донаньї налагодить зв'язки з адміралом Вільгельмом Канарісом та генералом Гансом Остером, поєднавши їхні зусилля в плануванні вбивства чи не найстрашнішого злочинця XX століття. До змови долучиться велика кількість найрізноманітніших людей, серед них і один німецький пастор^[14]. Того часу він також потай подорожував Німеччиною, наглядаючи за учнями, яких ще не було прикликано на фронт.

Бонгеффер і сам жив під загрозою призову, і, після того, як його заявка

[13] Ferdinand Schlingensiepen, Dietrich Bonhoeffer 1906–1945: Martyr, Thinker, Man of Resistance, trans. Isabel Best (London; New York: T&T Clark, 2012), 125.

[14] Christiane Tietz, Theologian of Resistance: The Life and Thought of Dietrich Bonhoeffer, trans. Victoria J. Barnett (Minneapolis, MN: Fortress Press, 2016), 81.

[15] За законами того часу, капеланом міг бути лише такий пастор, що раніше вже служив в армії.

Посівши цю посаду, він zarazом став таємним агентом Опору. Та, не знаючи про цей другий факт багато семінаристів і пасторів будуть збентежені його особою^[16]. Адже досі не було прецеденту участі лютеранського священика в цивільній підривній діяльності. Цього не дозволяли його посадові обов'язки, адже це суперечило загальноприйнятому вченню Лютера про два царства.

Точні дати вступу Бонгеффера до опору не з'ясовані – цей процес був поступовим, без жодних офіційних зобов'язань, – але достеменно відомо, що восени 1939 року він вперше зустрівся із Гансом Остером, лідером Опору, який водночас був генералом армії й заступником очільника Абверу^[17]. На той час, коли 1 вересня німецькі війська вдерлися до Польщі, Бонгеффер вже висловив готовність брати яку-небудь участь у планах Остера, основою яких був військовий переворот^[18]. Під час розмови з Донаньї наприкінці липня Бонгеффер нарешті вирішив служити у військовій розвідці під проводом Вільгельма Канаріса, керівника й антинацистського змовника, для якого близькою довіреною особою був Остер. Дітріх використовував своє положення для того, щоб збирати всі, які він тільки міг почути й підслухати, новини щодо військових планів Німеччини й розповсюджувати їх через свою мережу змовників. Завдяки своїм численним екуменічним контактам він також намагався інформувати союзників про діяльність Опору, сподіваючись заручитися міжнародною підтримкою для ненацистського уряду, який буде сформований після запланованого перевороту^[19].

Ці кілька років роботи на новій посаді у розвідці приведуть пастора до нових поїздок по всьому світі. Пастор пішов у глибоке підпілля. Він усвідомлював, що публічні виступи проти нацизму не матимуть успіху, тому й наважився на участь у таємному опорі. Тепер за зовнішнім виглядом його важко було відрізнити від більшості німців. Вдень 19 червня 1940 року Бонгеффер та його найкращий друг Еберхард Бетге сиділи в кафе на березі Балтійського моря, коли до них дійшла новина про капітуляцію Франції перед Німеччиною. Тієї ж миті всі здійнялися на ноги, висловлюючи тріумфування, а дехто, вилізши на стільці та стіл, розставивши руки, почали співати «*Die Fahne Hoch*» – «Угору стяг» – гімн нацистської партії, також відомий як «пісня Горста Весселя». Справивши ефектне шоу,

^[16] Навіть його колега й наставник Карл Барт мав сумніви щодо вчинків Бонгеффера. Див. листа, що йому написав Дітріх у DBWE 16:278. (DBWE – Dietrich Bonhoeffer Works (English) – повне англійське видання творів Дітріха Бонгеффера).

^[17] DBW 16:26. (DBW – Dietrich Bonhoeffer Werke – повне німецьке видання творів Дітріха Бонгеффера).

^[18] DBW 16:47.

^[19] Marsh C. Strange Glory: A Life of Dietrich Bonhoeffer / Vintage, 2015. – С. 288.

Бонгеффер долучився до натовпу і навіть зробив жест урочистого «Хайль Гітлер». Коли Бетге здивовано заперечив, Дітріх нахилився до нього й сказав: «ти що збожеволів? Підійми руку!» Згодом, коли вони залишилися сам-на-сам, Бонгеффер пояснив, що у наступні дні їм доведеться зробити багато ризикових вчинків, зумовлених «багатьма різними причинами, та тільки не привітанням!»^[20].

Утаювання його справжніх переконань дозволило пастору зберегти себе для здійснення інших більш важливих місій, зокрема у справі порятунку євреїв. Після того, як у жовтні 1941-го розпочалася депортація євреїв із Берліна, група змовників взялася до планування порятунку групи людей, яким загрожував концтабір. Операція з їхнього порятунку здобула кодової назви «7», бо спершу планувалося допомогти сімом євреям. Однак в результаті цієї операції вдалося врятувати навіть чотирнадцятьох людей^[21]. Нацистський тиск на церкву підсилювався, і на 1940 рік нові постанови по суті остаточно підірвали церковне життя. Бонгеффер практично залишився один на шляху боротьби за історичне християнство.

Місяці між січнем 1942 року й арештом Бонгеффера у квітні 1943 року були для нього одними з найтяжчих. Дотримуватися водночас і християнських переконань, і служби в Абвері ставало дедалі важче. Неможна напевно сказати, що Бонгеффер не мав жодних сумнівів з цього приводу. Є свідчення про те, що його життя являло собою жорстоку внутрішню боротьбу, і його рішення насправді було вимушеним, бо він не бачив іншої життєздатної альтернативи. Він не брав активної участі у жодній зі змов з метою вбивства, а їх, за певними підрахунками, було понад сто. У справі змовників він переважно відігравав роль пастора, що поділяв провину опозиції, звершував таїнства для зрадників, молився про змову й поразку свого народу. Тож він виступив проти лютеранської традиції, яка надавала морального права для позбавлення життя лише Богові й державі^[22]. Його пасторське серце було віддане турботі про друзів та співпрацівників із Опору, що мало для них неабияке значення, особливо ж для Остера й Донаньї. Етичні дилеми поставали перед ними так само гостро, як і перед самим пастором.

До 1939-го року Дітріх серйозно розглядав ідею мученицької смерті за відмову від військової служби з міркувань совісті. Та ситуація була настільки трагічною, що з 1940-го він остаточно вирішив, що хоче в інший спосіб пожертвувати своїм життям, – він присвятить себе долі Німеччини і долям всіх людей, яким загрожували абсурдні плани рейху^[23].

^[20] Bocker M., "Editor's Introduction to the English Edition," DBW 16:4.

^[21] З чотирнадцятьох врятованих євреїв одинадцять були євреями-християнами.

^[22] Marsh C. Strange Glory: A Life of Dietrich Bonhoeffer / Vintage, 2015. – С. 326-327.

^[23] Ferdinand Schlingensiepen, Dietrich Bonhoeffer 1906-1945: Martyr, Thinker, Man of Resistance, trans. Isabel Best (London; New York: T&T Clark, 2012), 247.

Коли весняного вечора пролунав стукіт у двері, Бонгеффер сидів за столом у своїй кімнаті нагорі. Він здався агентам Гестапо, і його вивели з дому в наручниках і посадили у чорний «Мерседес», що дожидався їх у кінці проходу. Йому було тридцять сім років. Ганс Донаньї був затриманий того ж дня разом зі своєю дружиною Кристиною, сестрою Бонгеффера. Наступного року будуть заарештовані інші близькі йому люди: Клаус Бонгеффер 1 жовтня 1944 року, їхній шурина Рюдігер Шляйхер 4 жовтня й Ебер Бетге 30 жовтня^[24].

Того часу звинувачення проти Бонгеффера базувалися на його багатогранній діяльності у Великій Британії, ухиленні від військової служби й різноманітних актах підривної діяльності, зокрема допомозі пасторам Сповідницької церкви й консультуванні студентів щодо того, як уникнути військової служби. В обвинувальному акті також згадувалися численні незаконні дії у воєнний час, пов'язані із його працею у Сповідницькій церкві. Проте в ньому не було жодних згадок про змову з метою вбивства Гітлера, про участь в «Операції 7» чи у будь-яких злочинах, пов'язаних із змовою чи зрадою. Бонгеффер залишався у в'язниці понад рік, перш ніж його слідчі дізналися про ці інші незаконні дії. Його роль у втіленні самої змови була незначною, але його теологічне осмислення того, що відбувалося, і ролі, яку в цьому має відігравати християнин, – це найважливіший його спадок для усіх християнських нащадків.

2. БОГОСЛОВСЬКІ, ФІЛОСОФСЬКІ Й ЕТИЧНІ ПЕРЕКОНАННЯ ДІТРИХА БОНГЕФФЕРА

А) «Етика»

◆ Після капітуляції Франції перед Німеччиною у червні 1940 року стало зрозуміло, що військова поразка Німеччини ще далека і надійде не скоро. Бонгеффер змирився з цією реальністю й вирішив зробити все, аби зменшити трагедію, яку спричинило безумство Гітлера. Саме тому він став частиною руху Опору, який активно планував скинути тирана й закласти основу для нового уряду. Нагляд і цензура, яким підлягали усі громадяни за німецької військової диктатури, у випадку Бонгеффера були ще жорсткішими. Його участь у змові вимагала найсуворішої секретності, а попередні зіткнення із націонал-соціалістичним режимом зробили його помітною особою. Все це підіймало в розумі теолога все нові й нові складні питання щодо моралі й християнської етики. Перед ним стояли дві чіткі проблеми: «по-перше, бажання зробити свій внесок у відбудову життя в Німеччині й на Заході за умов миру, що прийде за війною; і, по-друге,

^[24] Eberhard Bethge, Dietrich Bonhoeffer: A Biography, ed. Victoria J. Barnett, trans. Betty Ross, Frank Clarke, and William Glen-Doepel with Eric Mosbacher, Peter, Revised edition. (Minneapolis, MN: Fortress Press, 2000), 780–787.

попередня умова для цього – участь у змові руху Опору, що працював над скиненням Гітлера й націонал-соціалізму»^[25]. Із думкою про це він узявся до написання «Етики». Цей твір він вважав своїм Magnum opus – головною працею всього свого життя: «іноді мені здається, що моє життя більш-менш підійшло до завершення, і все, що мені зараз потрібно зробити, – це закінчити свою Етику»^[26].

Є чотири чернетки першого розділу, за якими йде ще тринадцять чи чотирнадцять частин. Після війни їх потрібно було зібрати воедино, як головоломку^[27]. Деякі з них є повними розділами, тоді як інші є лише фрагментами, які він писав уривчасто, в різні періоди свого життя^[28]. Отже, «Етика» багатоманітна, і вона відображає різні життєві перипетії, з якими зіткнувся її автор. Саме цей момент історичної контекстуальності робить книгу настільки особливою й актуальною навіть сьогодні. Після його смерті Бетге впорядкував різні рукописи й опублікував їх у 1949-му році. Та книга привернула до себе увагу лише після публікації листів Бонгеффера з в'язниці. Робота над щонайточнішою реорганізацією тексту відтоді стала ще потужнішою, і нині ми маємо плоди праці багатьох відданих дослідників.

Деякий час Бонгеффер думав про те, щоби назвати свою книгу «Підготовка шляху і входження до нього»^[29]. Це тому, що поняття «етика» зазвичай асоціюється з моральними рішеннями на основі певних універсальних етичних принципів і передбачає певну автономію, відокремленість від джерела моралі, цебто від Бога. Для Дітріха ж християнська етика полягала у питанні про Божу волю, що було нечуваною вимогою для кожного, хто ставив перед собою це питання:

Джерелом християнської етики не може бути ані реальність власного Я, ані реальність світу, а також і не реальність норм і цінностей, а лише реальність Бога в Його одкровенні в Ісусі Христі...

Проблема християнської етики – це справдження посеред творіння реальності одкровення Бога у Христі, тоді як проблемою догматики залишається істина реальності Бога у Христі^[30].

[25] The Bonhoeffer Reader, ed. by Michael P. DeJonge, Clifford J. Green / Fortress Press, 2013. – С. 310-311. Див. також Brocker M., "Editor's Introduction to the English Edition," DBW 16.

[26] Цит. за Eberhard Bethge, Dietrich Bonhoeffer: A Biography, ed. Victoria J. Barnett, trans. Betty Ross, Frank Clarke, and William Glen-Doepel with Eric Mosbacher, Peter, Revised edition. (Minneapolis, MN: Fortress Press, 2000), 716.

[27] Clifford J. Green, Editor's Introduction to the Reader's Edition of Ethics в Bonhoeffer D. Ethics / Fortress Press, 2015. – С. ix.

[28] Див. опис відновлення тексту в передмові видавця, Бонгеффер Д. Етика / ББИ, 2013. – С. 1-16.

[29] DBW 16:92.

[30] Бонгеффер Д. Этика / ББИ, 2013. – С. 19-20

Бонгеффер часто вказував на різкі контрасти між власним баченням етики й тим, як традиційно розуміли цей термін. Він пропонував розглядати реальність як єдине ціле, як реальність, примирену Христом, «причетність до неподільного цілого божественної дійсності – ось сенс християнського питання про благо»^[31]. У Христі Бог прийняв світ, і завдяки цьому ми можемо й повинні брати на себе відповідальність, захищати життя й боротися з насильством і злом. Оскільки реальність існує у постійній взаємодії із живим Христом, тут не йдеться про непорушні вічні принципи й обов'язки, відокремлені від Бога. Ні, тут йдеться про щоденне слухання Божих заповідей і наслідування Христа у кожній конкретній історичній ситуації. Звичайно ж, Божа моральна природа залишається незмінною, Бог ніколи не може стати злим, але прояви Божої природи можуть бути різними у різних ситуаціях. В цьому він вбачав рішення для багатьох етичних дилем. Його рішення подібне до ідеї ступеневого абсолютизму. Моральний абсолютизм – це позиція, згідно з якою певні дії є абсолютно вірними чи невірними, незалежно від намірів чи ситуації, що склалася^[32]. Ступеневий же абсолютизм показує, що існує певна ієрархія цінностей. Приміром, повеління «не вбивай» є важливішим за повеління «не кажи неправди». Отже, ті люди, що казали неправду, переходячи євреїв, не порушували морального закону, адже вони діяли відповідно до більш високого морального абсолюту, а саме, з огляду на любов до ближнього.

Бонгеффер же наголошував на важливості слухання Божих повелінь у кожній конкретній ситуації для прийняття правильних рішень. Тому він, з одного боку, підтримував ідею необхідності вбивства Гітлера, бо альтернативні варіанти були неможливі. Він визначав випадки, коли сумні обставини склалися так, що виникала необхідність позбавлення життя: «первинне право природного життя полягає у захисті фізичного життя від свавільного умертвлення... Тому умертвлення ворога на війні не є беззаконним, адже він, можливо, особисто не винний, але свідомо бере участь у нападі свого народу на життя мого народу, й тому має терпіти наслідки спільної провини»^[33].

З іншого боку, відповідаючи на питання, чи може бути безболісним способом знищене безневинне життя, що більше не має цінності з чисті-небудь точки зору, цебто чи є припустимою евтаназія, пастор дотримувався категоричного ні, «не вбивай». До цієї практики активно вдавалися нацисти, аби «захистити й допомогти» здоровим, і «полегшити» долю хворих. Він пояснює:

^[31] Там само, с. 25.

^[32] Ramsey, Nathan (2003). "Ethical Choices: A Case for Hierarchicalism". Center for Bioethics. 3: 1–2 – via CedarEthics.

^[33] Бонгеффер Д. Етика / ББИ, 2013. – С. 180.

Збереження життя має незрівнянно вищий пріоритет перед знищенням життя. Життя може навести на свою користь всі підстави, а для умиртвлення є одна-єдина причина. Той, хто цього не усвідомлює, впадає в руки Самого Творця й Господаря життя^[34].

Бонгеффер часто наголошував на цій двоїстості християнської етики – з одного боку, покора Божим заповідям, з іншого ж – свобода у прийнятті вірних моральних рішень:

Остаточною підставою для цього є реалізовані в Ісусі Христі відносини між людиною і Богом. Ісус стоїть перед Богом як слухняний і як вільний. Як слухняний Він виконує волю Отця в сліпому дотриманні встановленого Ним закону. Як вільний, Він вшановує і схвалює цю волю, з огляду на притаманне Йому Самому знання; з відкритими очима і радісним серцем, Він виконує її нібито наново за власним потягом... Покора знає, що є добре, і робить це. Свобода наважується діяти, а судити про добро і зло залишає Богові. Покора сліпа, у свободи ж відкриті очі. Покора діє, не запитуючи, свобода ж дізнається про сенс. У покори скуті руки, свободі ж властивий творчий характер. В покорі людина дотримується Божого декалогу, у свободі вона творить новий декалог^[35].

Його «Етика» насправді фундаментальна. У ній він аналізує питання шлюбу, тілесних утіх, відповідального життя, роботи, прийняття рішень. Він говорив про речі останні і передостанні, це була його есхатологія. Ми маємо жити у світлі останньої реальності – Божої благодаті й прощення, примирення у Христі. Христос – це остаточний критерій. А втім, Бонгеффер нагадує нам, що є й передостанні речі, – цей світ, який не можна ігнорувати. Він існує не сам собою, а лише відносно останнього. Неможливо дійти до останньої реальності, не пройшовши через те, що їй передує. Лютеру довелося пережити монастир, а Павлові – свою ревність про закон. Тому ми повинні надзвичайно серйозно ставитися до обох реальностей і не ігнорувати жодну з них^[36]. У цьому світі ми повинні брати на себе відповідальність і провину, замість того, щоб косо дивитися на інших. Адже ми знаємо, що Бог вже виправдав нас через Свою благодать для нового світу.

Варто пояснити, що Бонгеффер, наслідуючи ідеї Лютера, називає чотири мандати, які Бог встановив в цьому світі. Він має на увазі чотири різні дані Богом накази-доручення, що структурують реальність світу і покликані зберегти її для Христа: робота (або культура); шлюб і сім'я;

^[34] Там само, с. 182.

^[35] Там само, с. 297.

^[36] Mark Lindsay, "Eschatology," in The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer, ed. Michael Mawson and Philip G. Ziegler, First Edition., Oxford Handbooks (New York: Oxford University Press, 2019), 264.

уряд; церква^[37]. За Бонгеффером, люди повинні жити згідно з цими наказами. А якість їхнього дотримання визначається їхньою направленістю до Христа. Цікавим є його пояснення обов'язків уряду. В розумінні Бонгеффера держава існує для захисту шлюбу й роботи, а не для того (тут зрозумілим є історичний контекст), щоб формувати їх у власних інтересах. Жоден з мандатів не може бути встановленим як абсолют. Вони виконують свої обов'язки одне з одним, одне для одного і одне проти одного^[38].

Тож, його «Етика» прояснює все, що було незрозумілим у його діяльності та етичних рішеннях. У відриві від цього твору нам було би складно осмислити його слова і вчинки. Та «Етика» може й нам з вами сьогодні допомогти в прийнятті складних етичних рішень. Його наголошення на слуханні конкретних Божих повелінь і готовності взяти відповідальність – це саме ті аспекти, яких так часто бракує багатьом з нас. Він підкреслював, що, як радикалізм, який виявляється у повному абстрагуванні себе від світу, певна «аполітичність» і «позасвітність», так і компроміс, який виявляється у пристосуванні до гріховних аспектів світу, в однаковій мірі протирічить Христу:

Радикалізм ненавидить час, компроміс ненавидить вічність;
Радикалізм ненавидить терплячість, компроміс ненавидить рішучість;
Радикалізм ненавидить мудрість, компроміс ненавидить простоту;
Радикалізм ненавидить міру, компроміс ненавидить безмірне;
Радикалізм ненавидить реальне, компроміс ненавидить слово^[39].

Він зазначав, що питання про християнське життя вирішується ані радикалізмом, ані компромісом, але Самим Ісусом Христом. Лише в Ньому вирішується проблема співвідношення останнього й передостаннього. Пошук цього рішення в Ісусі Христі і є головною метою християнської етики.

Бонгефферівська «Етика» зробила з нього того, кого ми всі знаємо і поважаємо, – пастора-практика, учасника Опору, пророка й мученика. Прихильники компромісу ніколи не зважилися б на таку жертву. Прихильники ж радикалізму настільки усунулися від світу у своєму розумі, що стають не в змозі її осмислити. Вони часто заперечують: та чи був взагалі сенс в усіх цих спробах вбити Гітлера, чи був сенс у намаганнях до спротиву? Адже вони все одно нічого не досягли – Гітлер все одно залишився живим аж до повної своєї поразки, а більшість змовників зазнали тортур і були страчені. Але судити про правильність дій за їхньою успіш-

[37] Див. сучасне осмислення й застосування ідей мандатів Бонгеффера у: Mauldin J. Barth, Bonhoeffer, and Modern Politics / Oxford University Press, 2021.

[38] Christiane Tietz, Theologian of Resistance: The Life and Thought of Dietrich Bonhoeffer, trans. Victoria J. Barnett (Minneapolis, MN: Fortress Press, 2016), 87.

[39] Бонгеффер Д. Етика / ББИ, 2013. – С. 141-142.

ністю означає прийняти етику консеквенціалізму^[40], зокрема утилітаризму, який стверджує, що наш моральний обов'язок полягає в тому, щоби робити те, що принесе найбільше щастя чи користь найбільшій кількості людей. Але, як наголошувало багато філософів, враховуючи наші природжені обмеження, ми просто не в змозі судити й давати оцінку щодо того, яка ж дія приведе до цього самого блага. Цілком може статися, що ми розраховували на благо, а в результаті стали причиною катастрофи. Тому консеквенціалізм зрештою веде до того, що ми не маємо жодного вірного способу для прийняття вірних етичних рішень. Бонгеффер це знав.

Було би вкрай нерозважливо судити про правильність дій за їхньою успішністю. Іван Хреститель був страчений за осуд вчинків царя Ірода і так і не побачив суттєвих змін за свого життя. Тисячі людей, що боролися проти рабства, соціальної нерівності й несправедливості, за свого життя так і не побачили того, за що віддали життя. Бонгеффер віддав весь суд Богові.

Ми не знаємо, чому Бог дозволив існування цього конкретного зла, ми не знаємо, до чого призведуть наші дії у такій складній моральній ситуації. Та знаємо ми одне – Бог закликає до відповідальних вчинків. Зрештою, головним внеском пастора у поразку нацизму була не участь у змові про вбивство Гітлера. Його головний внесок – це зразок християнства, реалізованого на практиці, це богослів'я, розроблене через осмислення жахів, що відбувалися, і водночас сфокусована не на жахіттях, не на передостанній реальності, а на благу – на останній реальності, на Ісусі Христі. Саме жертва й мученицька смерть німецького теолога була його найбільшим внеском у справу опору. Це саме той відповідальний вчинок, до якого його покликав Господь Ісус Христос.

Б) Ставлення до війни й застосування насильницьких дій з боку християн

♦ Питання про ставлення Бонгеффера до війни й насильницьких дій, мабуть, залишається одним із найпопулярніших питань про його погляди. Згідно з найбільш розповсюдженою точкою зору, він був пацифістом, але під час Другої світової війни змінив свою позицію, взявши участь у змові задля вбивства Гітлера. Цієї думки дотримуються такі видатні дослідники, як Ерік Метаксас, який написав найпопулярнішу біографію, що називається «Бонгеффер: пастор, мученик, пророк, шпигун»^[41]. Він заявив, що мета написання його книги про Бонгеффера полягала в тому, щоби врятувати його від лібералів, глобалістів, гуманістів та пацифістів^[42]. Але, всу-

^[40] Від консеквент, лат. consequens – «наслідок, висновок, результат».

^[41] У російському перекладі ця книга була видана під назвою «Дмитрих Бонгеффер. Праведник мира против Третьего Рейха» / Эксмо, 2012.

^[42] Charles Marsh, «Eric Metaxas's Bonhoeffer Delusions»: <https://religionandpolitics.org/2016/10/18/eric-metaxas-bonhoeffer-delusions>

переч такій спрощенській картині, реальне становище було значно складнішим. «Я просто не знаю, як вчинити правильно... у цій безпрецедентній ситуації в нашому суспільному житті», – сказав Бонгеффер вже в 30-і роки. «Дешевої втіхи, що я роблю все, що можу, і що є люди, які насправді поводитися б набагато гірше, нажаль, вже недостатньо»^[43].

У раннього Бонгеффера, в його першій дисертації «*Sanctorum Communiō*» можна простежити ідеї ймовірного виправдання війни. Причому, він писав:

Там, де народ, що по совісті підкорився Божій волі, йде на війну, аби виконати своє історичне призначення й місію в цьому світі, – хоч він і входить цілком у двозначність людського гріховного діяння, – він знає, що покликаний Богом, і що історія має справдитися; тоді війна – більше не вбивство^[44].

Отже, війна можлива лише тоді, коли є впевненість у виконанні Божої волі, як це було з ізраїльським народом^[45]. В такому разі вбивство ворогів можна розцінювати навіть як акт любові. Слова «війна – більше не вбивство» були неоднозначними навіть для його ліберального куратора Рейнгольда Зеєберга, який написав на полях: «двосічно!».

У своїй останній лекції в Барселоні «Основні питання християнської етики», яку було прочитано 8 квітня 1929-го, він розвивав ідею щодо можливості вбивства ворогів задля захисту національних ідей. Дотримання заповідей блаженства у теперішній час є «недоречним» і «нездійсненним» – заявляв він, повторюючи типову для його епохи протестантську відповідь^[46]. Таке виправдання участі у війні – це одна з інтерпретацій традиції справедливої війни, яку розвивав Августин, і яка зазнала значних змін в дусі німецького націоналізму. Та через п'ять років Бонгеффер відкине традиційну німецьку видозмінену теорію справедливої війни. Ба більше, він відчуватиме «огиду й сором» за ті написані уривки і визнає це перед міжнародною аудиторією занепокоєних церковників: «війна теперішня, а отже, і наступна війна, повинні бути цілком засуджені церквою»^[47]. В ідеях німецького пастора можна виділити два основних заперечення, і це цілком стосується інших прихильників пацифізму.

По-перше, цю теорію надто часто використовують із абсолютно не властивою для неї метою – для виправдання найрізноманітніших війн. Бонгеффер гостро усвідомлював цю проблему, і тому дійшов висновку,

^[43] Bonhoeffer, No Rusty Swords, pp. 123–124.

^[44] DBWE 1:119. (DBWE – Dietrich Bonhoeffer Works (English) – повне англійське видання творів Дітріха Бонгеффера).

^[45] Детальніше про старозавітні війни та їхнє осмислення див. Копан П. Является ли Бог моральным чудовищем? / Книгоноша, ХНАЦ, 2021.

^[46] Marsh C. Strange Glory: A Life of Dietrich Bonhoeffer / Vintage, 2015. – С. 85–86.

^[47] Bonhoeffer, No Rusty Swords, pp. 170.

що лише радикальна відмова може зупинити це безглуздя. Вже в 1930-і, після своєї поїздки до США, він став стійким у своїх переконаннях пацифістом, хоча, зважаючи на все, він і раніше про це замислювався^[48]. Його друг Циммерманн писав про тодішнє шокуjące для нього відкриття, що Бонгеффер був непохитним прихильником пацифізму. Альтернативне розуміння Дітріха здалося Циммерманну настільки екстремальним, що певний час студент взагалі не довіряв поглядам вчителя щодо християнської етики^[49].

По-друге, Бонгеффер дійшов висновку, що Нагірну проповідь слід прочитувати буквально. Дружба з християнськими пацифістами, такими як Жан Лассер і Франц Гільдебрандт, і, звичайно ж, його зустрічі за кілька років до того із християнськими миротворцями в Америці спонукали його до перегляду свого раніше недбалого ставлення до цього питання і надихнули на більш детальне вивчення Святого Письма. Тепер він був зосереджений на етичному вченні Ісуса, зокрема на Нагірній проповіді. В автобіографічному листі, який він 1936 року надіслав зі своєї семінарії Фінкенвальде, Бонгеффер писав, що нещодавно зазнав «великого звільнення», спричиненого «Біблією, зокрема ж, Нагірною проповіддю». Як наслідок, він присвятив себе відновленню церкви та пастирства, а «християнський пацифізм» став тепер «чимось цілком самоочевидним»^[50].

Та зрештою, заявивши, що Бонгеффер просто був пацифістом, ми би теж надто спростили реальне становище, адже попри все це, він брав участь у змові про вбивство Гітлера. Мабуть, варто просто визнати, що ми не маємо жодного систематичного викладення його поглядів з цього приводу. Тема була надто гострою, а ставки були настільки високі, що пастор не мав можливості знайти остаточний варіант відповіді на ці питання. Однак, черпаючи ідеї з різних його творів чи листів, ми можемо спробувати відтворити цілісну картину його підходу до цього питання.

То якою ж була позиція німецького пастора? Його неможна назвати пацифістом, подібним до Ганді, бо той в принципі відкидав можливість вживання будь-яких насильницьких дій^[51]. Один з провідних дослідників

^[48] Див. детальне викладення розвитку Бонгефферівських поглядів щодо пацифізму в Clifford Green, "Bonhoeffer's Christian Peace Ethic, Conditional Pacifism, and Resistance," in *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*, ed. Michael Mawson and Philip G. Ziegler, First Edition., Oxford Handbooks (New York: Oxford University Press, 2019), 345–347.

^[49] Zimmermann, "Years in Berlin," p. 67 в Zimmermann, Wolf-Dieter and Ronald Gregor Smith, eds. 1966. *I Knew Dietrich Bonhoeffer: Reminiscences by his Friends*. New York: Harper & Row.

^[50] DBWE 14:134.

^[51] Я погоджуюсь із Mark Thiessen Nation в тому, що позиція Бонгеффера була послідовною, і пацифістом він був. Але разом з багатьма іншими дослідниками я вважаю, що його пацифізм не був абсолютним. Див. Nation M. Bonhoeffer

Бонгеффера Кліффорд Грін називає його позицію «умовним пацифізмом»^[52], або, якщо детальніше, «християнською миротворчою етикою». Його умовний пацифізм являв собою повну зосередженість на Христі і практичне наслідування Його у кожній конкретній ситуації. Отже, христологія невіддільна від етики^[53]. Кліффорд Грін виділяє сім аспектів його умовного пацифізму:

1. Протидія війні (а саме агресивній війні Гітлера).
2. Опір злу (церковна боротьба, участь у змові).
3. Ненасильницький опір (життя за Нагірною проповіддю).
4. Захист відмови від військової служби з міркувань совісті.
5. Діяльність задля захисту й допомоги жертвам насильницьких дій (наприклад, євреям, емігрантам, інвалідам).
6. Розповсюдження своєї мирної етики серед учнів.
7. Готовність постраждати і вмерти^[54].

Усі ці аспекти можна звести до того, що кожен християнин має нести відповідальність у критичних ситуаціях, а не заохочувати зло своєю пасивністю. Як оповідає сумнозвісна історія, коли церкви в Німеччині чули за своїми стінами крики євреїв, яких вивозили, то ще дужче співали церковні гімни, аби заглушити їхні голоси. Але, як одного разу сказав один очевидець тих подій, «минули роки, і ніхто вже не говорив про це. Але я й досі чую уві сні гудок того потяга. Боже, прости мені. Прости всім нам, що називали себе християнами, але нічого не зробили і ніяк не втрутилися»^[55].

Сучасні дослідники спротиву Бонгеффера відзначають, що для нього найпотужнішою формою політичного опору було Божественне Слово, яке проповідувалося через Церкву. Його переконання й дії були послідовними і скеровувалися як відповідь на ситуацію, що склалася, – що складнішим був етап, то більш радикальні й відповідальні дії він передбачав. Приміром, один із дослідників Бонгеффера Майкл Диянг виокремлює в системі німецького теолога, залежно від ситуації, шість фаз і видів опору:

the Assassin?: Challenging The Myth, Recovering His Call To Peacemaking / Baker Academic, 2013.

^[52] Першим, хто вжив цей термін, був Бетге, який писав, що Бонгеффер дотримувався «умовного пацифізму», але так і не став фундаментальним пацифістом, Bethge, 2000:127, 153.

^[53] Clifford Green, "Bonhoeffer's Christian Peace Ethic, Conditional Pacifism, and Resistance," in *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*, ed. Michael Mawson and Philip G. Ziegler, First Edition., Oxford Handbooks (New York: Oxford University Press, 2019), 344, 347–348.

^[54] Clifford Green, "Bonhoeffer's Christian Peace Ethic, Conditional Pacifism, and Resistance," in *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*, ed. Michael Mawson and Philip G. Ziegler, First Edition., Oxford Handbooks (New York: Oxford University Press, 2019), 355.

^[55] Люцер Э. Крест Гитлера / Нард, 2005. – С. 126.

Фаза I (1932-1935):

1. Індивідуальний та гуманітарний опір несправедливості держави;
2. Церковно-дияконське служіння жертвам несправедливості;
3. Непряме політичне слово церкви до держави;
4. Пряме політичне слово церкви проти несправедливої держави;

Фаза II (1935-1939):

5. Опір через учнівство;

Фаза III (1939-1945):

6. Опір через відповідальні дії індивідуума^[56].

Проте ядро завжди залишалося єдиним – прагнення до миру, що його подарував Христос. Бонгеффер власним прикладом показав альтернативу нацизму – життя згідно з Нагірною проповіддю. Життя, в якому є любов до ворогів і милосердя до безпорадних. Зрештою, саме життя, дароване Богом, «рано чи пізно бере гору над усіляким насильством...»^[57].

3. ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ У СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

◆ Все викладене вище може стати основою для нашого власного осмислення того, яким має бути християнське служіння в умовах теперішньої війни. Звісно ж, кожна історична ситуація унікальна, тому повне отождоження було би помилкою. Та попри це ми могли би зробити низку спільних висновків, придатних у будь-якій такій ситуації.

А) Неминучість взаємодії з реальністю

◆ По-перше, приклад німецького пастора показує нам, що позиція «нейтральності» чи «аполітичності» просто нездійсненна. Теолог каже: «відокремлення політики від Церкви? Сьогодні відокремлення вже неможливе, адже немає жодної царини, що не була би пройнята політикою. Якщо опонент звертається до політичних аргументів, то зло необхідно назвати злом. Але в жодному разі неможна поливати брудом чи примножувати політичні плітки»^[58]. Всі християни, визнають вони це чи ні, вже взаємодіють із політикою. Мовчання же щодо тих чи інших конкретних політичних питань часто просто означає, що люди не говорять про те, про що їм говорити не вигідно чи небезпечно. Тому німецький пастор наголошував, що у будь-якому разі людина нестиме відповідальність – чи то за участь в опорі, чи то за неучасть в ньому, адже жертви зрештою все одно будуть.

^[56] DeJonge M. Bonhoeffer on Resistance: The Word Against the Wheel / Oxford, 2018. – С. 8-10.

^[57] Бонгеффер Д. Етика / ББИ, 2013. – С. 174.

^[58] Бонгеффер Д. Псалтирь – библейский молитвенник. О душепопечении / Центр «Нарния», 2006. – С. 151.

Ісус також був політичним діячем, що взаємодіяв із політичною реальністю. Насправді про це говорить весь Новий Заповіт^[59]. Царство Боже було в центрі уваги Ісусового вчення, і це визнають всі історики Нового Заповіту. В Євангеліях слово «царство» зустрічається 118 разів, і 106 із них пов'язані із Царством Божим^[60]. Говорячи про Царство Боже, Ісус мав на увазі конкретний поліс (правління) тут, на землі. Авторитет Христа походив згори, а не знизу, цебто від Самого Бога. У Своїй молитві Він навчав учнів просити Бога, «нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі» (від Матвія 6:10). Не просто на небі, але й на землі. Ба більше, Він позиціонував Себе як Цар цього нового Царства, за що і був відданий на суд.

Отже, перший висновок, який ми можемо зробити, такий: від християн очікують конкретної взаємодії з історичною реальністю.

Б) Необхідність приймати різноманітних учасників християнського служіння

◆ По-друге, як ми побачили, сам Бонгеффер був прихильником ненасильницького опору, а участь у русі Опору стала для нього надзвичайним заходом, бо на його думку не було ліпшої альтернативи. Та попри це ми бачимо, що німецький теолог був готовий взаємодіяти з різними групами людей, що брали участь у боротьбі з нацизмом. Він був одним із змовників, серед яких було безліч невіруючих людей; він спілкувався з різними християнськими діячами, багато з яких були пацифістами; він продовжував спілкуватися й допомагати тим своїм учням, що відправилися на фронт і були прихильниками справедливої війни. Таким чином, у діяльності пастора було місце для прийняття різноманітних сторін і точок зору в широкому колі противників нацизму. На нашу думку, такий підхід може стати у великій пригоді і в теперішній ситуації: ми можемо бути відкритими до спільного служіння з людьми, чиї точки зору, можливо, відрізняються від наших, та попри це ми можемо йти з ними до спільної мети перемоги над злом.

В) Необхідність взяти на себе відповідальність

210 ◆ По-третє, центральна ідея «Етики» Бонгеффера полягає у готовності взяти на себе відповідальність і провину. Він наголошував на важливості слухання Божих повелінь у кожній конкретній ситуації. Пастор пропонував розглядати етику христоцентрично: подібно до того, як Христос віддав Себе у жертву викуплення за інших, узявши нашу провину, маємо

^[59] Тут ми фокусуємося на Новому Заповіті, однак у Старому Заповіті це ще очевидніше.

^[60] Мур М. Кенотическая политика / Христианский научно-апологетический центр, 2021. – С. 21.

чинити й ми. Саме тому його етика була повністю побудована на Христі і тій відповідальності, яку ми несемо перед Ним:

Ми живемо, відповідаючи на звернене до нас в Ісусі Христі Слово Бога... Це життя як відповідь на життя Ісуса Христа (як «так» і «ні» у тому, що стосується нашого життя) ми називаємо «відповідальністю». Це поняття відповідальності передбачає узагальнену повноту і єдність відгуку на дану нам в Ісусі Христі дійсність, на відміну від тих часткових відповідей, які ми можемо давати, приміром, з міркувань корисності або ж з огляду на певні принципи. В присутності життя, яке зустрічає нас в Ісусі Христі, ми не задовольняємося такими частковими відповідями; мова радше про повну та єдину відповідь своїм життям. Оскільки ж усе життя ставиться тут на карту, відповідальність стає питанням життя і смерті^[61].

У своїй «Етиці» Бонгеффер розвивав ідею необхідності вільної відповідальності дії. Він писав:

Ісус Христос – Той, хто живе абсолютно відповідально. Він не окрема людина, що прагне досягти власної етичної досконалості; Натомість Він живе виключно як Той, хто сприйняв у Себе й несе Я всіх людей. Все Його життя, всі вчинки й страждання – це місцезаміщення (*Stellvertretung*)^[62]. Як Той, хто став людиною, Він насправді стоїть замість усіх людей. Все, що людям належить пережити, зробити і перестраждати, стосується і Його. У цьому реальному заступництві, що здійснюється завдяки Його людській природі, Він є абсолютно відповідальним. На цьому реальному заступництві Ісуса Христа для людей базується усіяка людська відповідальність. Відповідальний вчинок є заступницьким вчинком. Представницький вчинок лише тоді є вільним від самовпевненості й перевищення повноважень, коли його основою є реальне заступництво Ісуса Христа для людей, здійснене через влюдення Бога. Тільки завдяки цьому можливим є заступницький, а отже відповідальний вчинок^[63].

І Бонгеффер, як Христос, вирішив діяти відповідально, ставши представником усіх тих німців, що виступали проти зла нацизму. Він був готовий взяти провину на себе, а не перекладати її на інших. Він розглядав свою роль у змові як акт покаяння і як визнання провини своєї церкви й свого народу, і ніяк не виправдовував себе перед Божим лицем: «людину вільної відповідальності перед іншими людьми виправдовує необхідність, перед самою собою – її сумління, однак перед Богом вона покладає надію лише на благодать»^[64].

[61] Бонгеффер Д. Етика / ББИ, 2013. – С. 258-259.

[62] Цей німецький термін – один із ключових у богослів'ї Бонгеффера. Див. аналіз цього терміну в Tom Greggs, "Ecclesiology," in The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer, ed. Michael Mawson and Philip G. Ziegler, First Edition., Oxford Handbooks (New York: Oxford University Press, 2019), 228.

[63] Бонгеффер Д. Етика / ББИ, 2013. – С. 232-233.

[64] Там само, с. 291.

НА ЗАВЕРШЕННЯ

♦ На завершення ми можемо сказати, що головною передумовою діяльності Бонгеффера була глибока переконаність в тому, що необхідно брати на себе відповідальність у конкретних історичних умовах. Покірність Ісусу вимагає конкретних історичних вчинків. Він був однозначно проти війни і за мир; проти насильницьких дій і за ненасильницькі; проти націоналізму в церкві і за осудження церквою війни як гріха. Тому Барт, Бетге, Гільдебрандт та інші називали його пацифістом. Але водночас навіть пацифісти, що його знали, з розумінням ставилися до його рішення діяти.

Вдова фізика Герберта Йєле, того самого, що став пацифістом завдяки Дітріху, коли її запитали про ставлення Йєле до участі пастора у змові, відповіла без вагань: «о, він мав це зробити!»^[65]. Генеральний секретар Всесвітньої ради церков Виссер'т Хоофт, друг Бонгеффера, казав дещо подібне: «ті ж самі переконання, що зробили його людиною миротворства, привели його до активного опору»^[66].

Як Дітріх відзначав вже у 30-і, важливо не лише перев'язувати рани, але й зупинити саме зло. Багато сучасних церков, зокрема в Росії під час війни з Україною, можуть у кращому разі перев'язати рани, тоді як потрібно, щоб вони здійснили вільний, відповідальний вчинок.



Дітріх Бонгеффер у дворі в'язниці
Тегель, липень 1944.
(Берлінська державна бібліотека).

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бонгеффер Д. Хожение вслед / РГГУ, 2002. См. также Хожение вслед. 2-е изд., испр. и доп. / Гранат, 2024.
Бонгеффер Д. Этика / ББИ, 2013.

^[65] Clifford Green, "Bonhoeffer's Christian Peace Ethic, Conditional Pacifism, and Resistance," in *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*, ed. Michael Mawson and Philip G. Ziegler, First Edition., Oxford Handbooks (New York: Oxford University Press, 2019), 359–360.

^[66] Zimmermann, Wolf-Dieter and Ronald Gregor Smith, eds. 1966. *I Knew Dietrich Bonhoeffer: Reminiscences by his Friends*. New York: Harper & Row, 194.

- Бонгеффер Д. Псалтирь – библейский молитвенник. О душепопечении / Центр «Нарния», 2006.
- Бонгеффер Д. Спротив і покора. Листи і нотатки з-за ґрат / Дух і Літера, 2018.
- Vol. 14: *Illegale Theologenausbildung: Finkenwalde 1935–1937*. Edited by Otto Dudzus and Jürgen Henkys, with Sabine Bobert-Stützel, Dirk Schulz, and Ilse Tödt. Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, 1996. Translated by Douglas W. Stott as *Theological Education at Finkenwalde: 1935–1937*, edited by H. Gaylon Barker and Mark Bocker (Minneapolis: Fortress Press, 2013).
- Vol. 15: *Illegale Theologenausbildung: Sammelvikariate: 1937–1940*. Edited by Dirk Schulz. Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, 1998. Translated by Claudia D. Bergmann, Peter Frick, and Scott A. Moore as *Theological Education Underground: 1937–1940*, edited by Victoria J. Barnett (Minneapolis: Fortress Press, 2011).
- Vol. 16: *Konspiration und Haft: 1940–1945*. Edited by Jørgen Glenthøj, Ulrich Kabitz, and Wolf Krötke. Gütersloh: Chr. Kaiser Gütersloher Verlagshaus, 1996. Translated by Lisa E. Dahill as *Conspiracy and Imprisonment: 1940–1945*, edited by Mark Bocker (Minneapolis: Fortress Press, 2006).
- Dietrich Bonhoeffer, *No Rusty Swords. Letters, Lectures and Notes 1928–1936*, Vol. 12, ed. Edwin H. Robertson, trans. Edwin H. Robertson and John Bowden, London, Collins, 1965.
- Абакумов М. Война и вера. Жизнь и убеждения Дитриха Бонгеффера / ХНАЦ, Книгоноша 2024.
- Eberhard Bethge, Dietrich Bonhoeffer: A Biography, ed. Victoria J. Barnett, trans. Betty Ross, Frank Clarke, and William Glen-Doepel with Eric Mosbacher, Peter, Revised edition. (Minneapolis, MN: Fortress Press, 2000).
- Ferdinand Schlingensiepen, Dietrich Bonhoeffer 1906–1945: Martyr, Thinker, Man of Resistance, trans. Isabel Best (London; New York: T&T Clark, 2012).
- Marsh C. *Strange Glory: A Life of Dietrich Bonhoeffer* / Vintage, 2015.
- Christiane Tietz, *Theologian of Resistance: The Life and Thought of Dietrich Bonhoeffer*, trans. Victoria J. Barnett (Minneapolis, MN: Fortress Press, 2016).
- Rasmussen L. *Dietrich Bonhoeffer: Reality and Resistance* / Westminster John Knox Press, 2005.
- Rieger J. *Bonhoeffer in England* / Lettner-Verlag, 1966.
- The Bonhoeffer Reader*, ed. by Michael P. DeJonge, Clifford J. Green / Fortress Press, 2013.
- DeJonge M. *Bonhoeffer on Resistance: The Word Against the Wheel* / Oxford, 2018.
- The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*, ed. Michael Mawson and Philip G. Ziegler, First Edition., Oxford Handbooks (New York: Oxford University Press, 2019).
- Zimmermann, Wolf-Dieter and Ronald Gregor Smith, eds. 1966. *I Knew Dietrich Bonhoeffer: Reminiscences by his Friends*. New York: Harper & Row.
- Люцер Э. Крест Гитлера / Нард, 2005.
- Мур М. Кенотическая политика / Христианский научно-апологетический центр, 2021.